

transnacionálne aspekty celej problematiky (vyst'ahovalectvo zo Slovenska do francúzsko-belgického pohraničia). Záverom zostáva len konštatovať, že monografia Jakuba Štofánika rozsahom a pestrosťou použitých prameňov, vyčerpávajúcim spracovaním existujúcej literatúry, metódami a teoretickými východiskami analýzy, ako aj jazykovou úrovňou výrazne obohatila nielen historiografiu slovenského a českého, ale v pravom slova zmysle európskeho katolicizmu.

Miloslav Szabó

ZAVACKÁ, Marína. *LUDÁCKA PREVÝCHOVA. Mária Janšáková v Ilave roku 1939 a jej Cela č. 20*. Bratislava: Artforum, 2018, 200 s. ISBN 9788081502101.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2018.66.4.12>

Na slovenský knižný trh sa pred časom dostala kniha Maríny Zavackej s názvom *Ludácka prevýchova a podtitulom Mária Janšáková v Ilave roku 1939 a jej Cela č. 20*. Ide o reedíciu spomienok manželky nestora archeológie na Slovenku a kultúrneho činiteľa, ktorý istý čas pôsobil v pozícii štátneho úradníka. Text je doplnený o úvod do problematiky v podaní Maríny Zavackej. Kniha je prednostne určená pre širokú laickú verejnosť, ale obohacuje aj bádateľov, ktorí sa venujú obdobiu existencie slovenského štátu a jeho totalitným prejavom. Opätovne „oprášený“ materiál je pritom zaujímavý aj pre pedagógov a to z hľadiska interpretačného, či už ide o jeho využitie pri nižšom a vyššom sekundárnom, alebo terciárnom vzdelávaní. Spomienky pamätníkov na život v slovenskom štáte sú už prakticky vyčerpané, publikovaných ich doposiaľ nebolo veľa. Doteraz sa téma totality v Slovenskej republike (1939 – 1945) širokej laickej verejnosti spája skôr s jej prejavmi voči židovskej, prípadne rómskej minorite. Výnimočnosť prameňa spočíva v tom, že, ako Zavacká v úvode publikácie uvádza, Janšáková bola z hľadiska zamerania ideológie HSLS prakticky ideálnou postavou, vzorom pre ostatné „rodolubé“ Slovenky. Napriek tomu naplno pocítila chladný dych totality (symbolicky zosobnenú v plesnivej cele č. 20) a negatívnu silu nového režimu, odvolávajúceho sa na kresťanské zásady. Bezmocnosť a beznádej ženy, manželky a matky (a v danej dobe nie jedinej) sa v knihe snúbi s aroganciou štátneho aparátu, rozhodnutého udržať pod drobnohľadom významného úradníka ministerstva dopravy a verejných prác. Výpoveď, ktorá bola pre autorku pravdepodobne psychickou terapiou, je napísaná čítavo a pre schopnosť pútavo vykresliť súdobé reálie, by mohla zaujať aj mladých čitateľov. Na jej základe môžu poznať podstatu režimu a vďaka skvelému rozprávačskému štýlu hlavnej hrdinky (ale i zostavovateľky recenzovanej publikácie a úvodnej štúdie) a jej skutočnému príbehu môže preniknúť až „na kosť“ popisovanej doby. Niektoré pasáže spomienok Janšákovvej vyvolávajú v čitateľovi jemný úsmev na perách, avšak je to úsmev cez slzy, prevažuje pocit trpkosti. Tematika vojnovvej Slovenskej republiky stále vyvoláva v spoločnosti najrôznejšie reakcie a práve sprístupňovanie pramenného materiálu prispieva k poznaniu povahy vlády Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a jej postoja k vlastným obyvateľom.

Kniha je rozdelená na šesť tematických kapitol. V prvej z nich má čitateľ možnosť spoznať hlavnú protagonistku – Máriu Janšákovú a jej blízkych. S činnosťou jej manžela Štefana úzko súviselo aj rozhodnutie vládnej moci internovať ju do ilavského koncentračného tábora. Už akt obvinenia menovanej priniesol absurditu na papieri, zároveň však poukázal na charakter nového režimu a prax, ktorú neváhal štátny represívny aparát využívať pri okliešťovaní práv občanov. Vykonštruované obvinenie sa jednak nezakladalo na pravde a, ako Janšáková uvádza, „*bolo ľahko vyvrátiteľné*“, o čo sa obvinená pokúsila. Napriek tomu, rozhodnutie vyšších kruhov bolo potrebné poslúchnuť a logika v celej situácii nemala miesto. Dokumentujú to slová Janšákovvej vypočúvateľka: „*Ked' sa sama k niečomu priznáte, bude váš trest veľmi mierny.*“ (s. 97)

Druhá kapitola sumarizuje poznatky o povahe nového režimu, ktorý sa na Slovensku naplno etabloval po 14. marci 1939, hoci jeho základy boli položené ešte v období autonómie Slovenska. Zavacká upozorňuje na zmeny v politickom, hospodárskom, spoločenskom a kultúrnom živote na Slovensku po vyhlásení autonómie začiatkom októbra 1938. Zastavenie činnosti vybraných politických strán a zlúčenie zvyšných do Hlinkovej slovenskej ľudovej strany – strany slovenskej národnej jednoty, malo v obyvateľstve evokovať dojem svorného postupu a národného zjednotenia. V skutočnosti však išlo o jedno z prvých výrazných oklieštení občianskych práv v krajine, ktorá bola dovtedy považovaná za maják demokracie v strednej Európe. Príprava a priebeh volieb do Snemu Slovenskej krajiny v decembri 1938 boli len fraškou, ktorá poďčiarkla snahu o totálne uchopenie života slovenskej society. Obmedzenie bohatej spolkovej činnosti, zvýšená antisemitská a protičeská propaganda išli ruka v ruku so zmenami v ďalších oblastiach. Je len ťažko uveriteľné, že v regiónoch, ako bol napríklad nitriansky, sa ešte na začiatku roka 1938 objavovali aj v prohlínkovej tlači články na podporu republiky a vzdvihovali sa možnosti, ktoré Slováci získali vďaka jej vzniku. V závere roka sa však na tieto proklamácie zabudlo. Zvraty sa diali veľmi rýchlo, mnohí obyvatelia sa buď z vypočítavosti, z vlastného presvedčenia, alebo z nutnosti uživiť vlastnú rodinu, postavili na stranu novej politickej moci v štáte. Boli však aj takí, ktorí nesklonili hlavy a svoje zásady povýšili nad hmotné zabezpečenie, naskytujúce sa vďaka spolupráci s vládnuou klikou. Štát odvolávajúci sa na kresťanské tradície viedol katolícky kňaz, preto by bolo možno zaujímavé, vzhľadom na adresátov knihy, stručne priblížiť postoj Svätej stolice k daniu na Slovensku a k angažovanosti cirkevných hodnostárov v politickej sfére.

Zavacká sa v tejto časti textu sústredila aj na zmeny, ktoré zaznamenali napríklad filmový priemysel, knižná a tlačová produkcia alebo rozhlas. Možno doplniť, že takmer vo všetkých prípadoch sa prípravy na uskutočnenie rozsiahlych zmien začali už v roku 1938. V prípade revízií v knižnej tvorbe sa v tomto roku v *Slovákovi* pranierovali publikácie, ktoré neboli v zhode s jej ideologickým zameraním. Zároveň sa objavili prvé výzvy na odstránenie ideovo závadných kníh z polic slovenských knižníc. Nariadenie reflektujúce tieto apely bolo vydané v druhej polovici februára 1939. Pre mnohé knižnice sa stali revízie ich fondov doslova likvidačnými, nakoľko bola vyradená väčšina ich dovtedajšej akvizície.

Diapazón kultúrnych sfér, ktoré boli zasiahnuté totalitou moci, možno rozšíriť o oblasť divadelníctva. Po niekoľkoročnej kritike šírenia českej kultúry na Slovensku prostredníctvom divadelných predstavení sa v roku 1938 pristúpilo k zrušeniu českej

scény pôsobiacej na doskách Slovenského národného divadla. Spolu s ňou sa museli s bratislavským ansámblom rozlúčiť herci židovského pôvodu. Zákaz pôsobiť na scéne v hlavnom meste Slovenska dostali aj niektorí ďalší herci, a to najmä kvôli postojom voči režimu. Boli medzi nimi napríklad Hana Meličková alebo Andrej Bagar. Zanikli aj kočovné divadelné súbory, kde pôsobili tiež zväčša českí herci. Do budúcnosti sa podpory zo strany štátu malo dostať ochotníckym súborom, ktoré sa v závere roka 1938 postupne dostávali pod kuratelú miestnych Hlinkových gárd. Keďže ochotníci boli obyčajným ľuďom bližší ako herci z profesionálnej scény, mali lepšie naplňať predstavy vládnej moci o šírení ideí štátostrany. Podľa názoru Štefana Horu, tlmočeného prostredníctvom časopisu *Naše divadlo* (Divadlo v službách osvety ľudu. In *Naše divadlo* 2, 1942, s. 27), mohli ochotnícke divadelné krúžky plniť niekoľko výchovných cieľov: pripravovať dobrých občanov upriamovaním pozornosti najmä na rodinu ako základnú bunku spoločnosti a podporu reprodukcie; napomáhať telesnej a brannej výchove, pretože „[...] Slováč bude musieť aj v budúcnosti veľa zápasiť s prírodou aj neprajníkmi [...]“, a to tak, aby „[...] naočkúvala [divadelná hra – M. P.] miesto ľahostajnosti vzdor a vôľu k činom, k odvahe chytiť palicu a pušku a ísť hájiť svoju svätú národnú pravdu [...]“. Prejavilo sa tiež dodržiavanie jazykového purizmu, čo v praxi znamenalo, že pri prijímaní do súboru národného divadla rozhodovala najmä znalosť slovenského jazyka pred hereckými schopnosťami adeptov. Manifestom ovplyvňovania dramatickej tvorby totalitnou mocou bola jasne stanovená tematická paleta hier pre potreby štátneho aparátu. Príkladom môže byť súťaž z roku 1943 vypísaná veliteľstvom brannej moci na vytvorenie hier nacionálneho charakteru a podporujúcich brannú výchovu obyvateľstva. Učebnicový príklad zasahovania politiky do obsahu divadelných hier spomína aj Vladimír Štefko (*Slovenské činoherné divadlo 1938 – 1945. Pokus o náčrt problematiky*. Bratislava: Tália press, 1993, s. 26-29), keď Janko Borodáč, jedna z popredných osobností divadelníctva, prepísal časti diela Jána Palárika *Zmierenie* alebo *Dobrodružstvo pri obžinkoch*, a tak úplne zmenil podstatu tejto hry. Rôzne protižidovské, protičeské a protimaďarské pasáže vkladal aj do vlastných diel, napríklad *Jura Jánošíka* alebo *Chlapcov na stráži*. Podobne bolo niektorým autorom odporúčané vkladáť do vlastných diel alúzie na štátostranu, prípadne reflektovať v pozitívnom svetle dianie na Slovensku a aktivity HSLS. Tak ako tomu bolo v iných kultúrnych sférach aj tu sa prejavila cenzúra. Vykonávali ju politickí revízori na župných úradoch. Napriek tomu, že zo začiatku proti ruským dramatickým a operným dielam neboli väčšie výhrady, sprísnená kontrola hier tohto pôvodu prišla po vstupe Slovenska do vojny proti Sovietskemu zväzu. Naštudované mohli byť len dramatické diela tých autorov, ktoré získali povolenie od štátnych úradníkov. Napríklad hra Dimitrija S. Merežkovského *Smrť Pavla I.* v preklade Hany Ruppeldtovej sa ocitla na indexe, nakoľko sa v nej nachádzalo niekoľko viet urážajúcich Nemecko. Problematické časti hier sa väčšinou upravili alebo jednoducho vyhodili.

Tretia kapitola prináša čitateľovi zhrnutie najpodstatnejších informácií o dejisku kľúčovej časti príbehu – koncentračnom tábore v Ilave. Ilavská väznica sa v danom čase stala „domovom“ nielen spravodlivo odsúdených trestancov, ale aj ľudí nepohodlných režimu – obviňovaných z bránenia v budovaní štátu. Časť budovy bola daná k dispozícii chovancom z polepšovne – bývalého Komenského ústavu v Košiciach, ktorí tu mali byť prevychovávaní v kresťanskom duchu. Zavačká, vzhľadom na adresovanie

knihy širokej laickej verejnosti, veľmi správne vysvetľuje rozdiely medzi väzením a táborom. Táto časť textu podrobnejšie popisuje výzor tábora, prísne pravidlá v ňom platiace, najčastejšie zdravotné problémy vyvolané u uväznených. Čitateľovi sa dostáva podrobná rekonštrukcia „koncentráku“, vytvorená na podklade archívneho materiálu z fondov Slovenského národného archívu v Bratislave a publikovaných spomienok ďalších zaistencov. Rozširuje sa tiež panoptikum mien štátu nepohodlných osôb, ktorým sa prostredníctvom lojálnych úradníkov rozhodol zničiť život bez ohľadu na dôsledky ich konania.

V nasledujúcej kapitole Zavaacká čitateľa upozorňuje, že nielen pobyt v koncentračnom tábore bol pre vybraných nepriateľov režimu psychickou traumou, biľag problémového človeka si dotýčný niesol tiež po prepustení. Strácal priateľov, odvracali sa od neho známi. Bol viazaný mlčanlivosťou a nevedel, kedy sa slučka na jeho krku, v podobe opätovného uväznenia, môže znovu stiahnuť. Pôsobenie všetkých vymenovaných aspektov vytváralo aj zo silných mužov chodiace trosky. O čo náročnejšie muselo byť psychické rozpoloženie žien, ktoré mali podľa oficiálnych predstáv štátostrany v rodinnom kruhu vychovávať potomkov, najmä mužov, budúcich odhodlaných obrancov republiky.

Poslednú časť publikácie, s výnimkou vlastného textu Janšákovej spomienok, tvorí zhodnotenie publikovaného prameňa z hľadiska jeho nožnej výpovednej hodnoty pre historikov a bádateľov z príbuzných vedných oblastí. Autorka v krátkej samostatnej kapitole popisuje metodiku historikovej práce, ale upovedomuje čitateľa aj o limitoch tohto typu pramenného materiálu.

Celkovo možno hodnotiť publikáciu ako veľmi vydarený príspevok k sprístupňovaniu dejinných udalostí pohľadom očitého svedka a zároveň aktívneho účastníka, ktorý je v súčasnej historiografii stále jedným z cenných pramenných materiálov. Kniha je na tepe doby, nakoľko tento spôsob výkladu je pre čitateľa príťažlivý a umožňuje nahliadnuť na dianie v štáte očami zainteresovaného súčasníka.

Miroslav Palárik